

KRÁSZ LILLA

A GÖTTINGENI TUDÁSESZMÉNY HATÁSA A 18. SZÁZADI MAGYARORSZÁGI ÉS ERDÉLYI ORVOSLÁS TERÜLETÉN¹

THE IMPACT OF THE GÖTTINGEN IDEAL OF KNOWLEDGE IN THE AREA OF HEALING WITH REFERENCE TO HUNGARY AND TRANSYLVANIA IN THE 18TH CENTURY. This study offers a brief outline of the process through which the medical faculties of the German universities caught up with the leading medical schools of the continent in the 18th century. The paradigm shifts associated with the foundation of the medical faculty at Halle in the first half of the 18th century also manifested themselves in other German medical faculties: at the universities of Strasbourg, Göttingen, Vienna, etc. The most important reformist tendencies, as well as the teacher personalities who made it possible for these tendencies to be realized, are also discussed. It is primarily the Göttingen reforms of the second half of the 18th century that are given a comprehensive discussion. In the second part of the paper the studies and professional activities—including their respective scientific work—of about two dozen medical students from Hungary and Transylvania are given well substantiated treatment.

A 17. század közepéig a természetrajzi (*Historia Naturalis*) alapokra építő, többé-kevésbé gyakorlatorientált orvoslás tekintetében a vezető szerep Padua és Bologna egyetemében működő orvosi fakultásoknak jutott. A harmincéves háborút követő időszakban azután az itáliai egyetemektől a vezető szerepet a holland univerzitások, úgy, mint Franeker, Utrecht, Leiden vették át. Egész Európában az orvostudományok oktatási alapelveinek gyökeres modernizációja szempontjából különösen nagy hatást gyakorolt Herman Boerhaave (1668–1738), a leideni egyetem professzora, aki a betegség mellett klinikai oktatás nagy európai propagátora volt.

A német egyetemek csak a 18. században kezdtek el felzárkózni a kontinens vezető orvosi fakultásai mellé. A német nyelvterületen működő orvoskarokon még a harmincéves háború után is az oktatás hagyományos keretek között zajlott, ahol az Itáliából és Hollandiából érkező újító befolyásnak nyomát sem lehetett találni. Csak a 18. század elején kezdte néhány protestáns német egyetemen az arisztotelianus skolasztikát a korai felvilágosodás újító szellemisége felváltani. E tekintetben az irányadó az 1694-ben alapított hallei egyetem orvosi fakultása volt, amely intézmény kihasználva a helmstedti és wittenbergi egyetemek hanyatlását, a korai felvilágosodás időszakának vezető univerzitásává vált. Halle az orvosképzésben a klinikum bevezetésével, a tanulmányi rend meg-

¹ Jelen tanulmány összefoglaló jellegű, rövid változata 2010-ben jelent meg: Krász Lilla, „Bibliothek-medizin” kontra „Göttinger Medizin”: Magyarországi és erdélyi diákok a göttingeni orvosi fakultáson a 18. században = Göttingen dimenziói: A göttingeni egyetem szerepe a szaktudományok kialakulásában, szerk. GURKA Dezső, Budapest, 2010, 161–173.

reformálásával valóban új utakat nyitott meg.² A következő évtizedekben Halle mintáját kezdték követni – sőt idővel meghaladni – többek között a strasburgi, a göttingeni, a bécsi egyetemek orvosi fakultásai.

Az egyetemi orvosképzés modernizációjában a 17. századtól végbement súlyponteltolódásoknak köszönhetően a magyarországi és erdélyi peregrinusok a 18. század első felétől mind inkább a német egyetemek felé kezdtek orientálódni. Előbb Halle, majd a század közepétől Göttingen, Jéna, Erlangen egyetemei váltak a legnépszerűbbekké. A német nyelvterület orvosi fakultásai közül külön is ki kell emelnünk a bécsi egyetem orvoskarát, amely 1750 után a holland származású Boerhaave-tanítvány, Gerard van Swieten reformjainak köszönhetően a felvilágosodás korának egyik legmodernebb oktatási intézményévé vált. Az 1760-as évektől a közép-kelet-európai régió vezető orvosi fakultásának számított, amelyet a „*Hungarus*” és „*Transylvanus*” diákok – földrajzi fekvésének is köszönhetően – igen nagy számban látogattak.³ 1769-ben bővült a nagyszombati jezsuita egyetem orvoskarral, amely szellemiségében, tanulmányi programjában a bécsi mintát követte: az első öt professzor is van Swieten tanítványai közül került ki.⁴

Mindemellett a protestáns magyarországi és erdélyi diákok körében továbbra is népszerűek maradtak a német egyetemek. Csak a 19. század elejétől csökkent látványosan a Monarchián kívüli egyetemek orvoskaraira irányuló peregrináció mértéke. Ebben nagy szerepet játszott a diákok részéről megnyilvánuló igényesség, vagyis az a törekvés, hogy az egyes szaktudományokat az adott terület vezető orvosi iskolájának képviselőjétől sajátítsák el.

A hallei egyetem orvoskara két nemzetközileg is elismert orvosdoktor tevékenységének köszönhette népszerűségét. A kartéziánus szellemiségű, a iatromechanika kiemelkedő alakjaként számon tartott Friedrich Hoffmann (1660–1742), valamint a pszichodinamikai betegségkoncepció, az animizmus képviselője Ernst Georg Stahl (1659–1734) személye a hallei orvoskart a 18. század elején néhány évtizedre Európa legmodernebb, vezető iskolájává emelte.

Az 1588-ban alapított jénai egyetem igazi nagy korszakát a 18–19. század fordulóján élte, amikor a német nyelvterület egyik legnépszerűbb és legmodernebb intézményének számított. Vonzerejét nemcsak Kant jelenlétének köszönhette, hanem éppen ezidőtájt erősödött meg a botanika, a természetismeret oktatása, több új intézetet, gyűjteményt hoztak létre, s az új igények és igényesség jelzője a megélnékvült társasági élet is: tudós egyesületek, folyóiratok, könyvkiadók sokasága jelent meg.⁵ Az orvoskari professzorok közül a 18. századelőn a kartéziánus iatrokémiái irányultságú Georg

² Bővebben lásd Wolfgang Uwe ECKART, *Geschichte der Medizin*, Heidelberg–New York, 2000⁴, 203–304.

³ Erna LESKY, *Gerard van Swieten: Auftrag und Erfüllung = Gerard van Swieten und seine Zeit*, szerk. Uő., Adam WANDRUSZKA, Wien–Köln–Graz, 1973, 11–33.

⁴ Vö. KRÁSZ Lilla, *A mesterség szolgálatában: Felvilágosodás és orvosi tudományok a 18. századi Magyarországon*, Századok, (2005/5), 1065–1104. és SCHULTHEISZ Emil, MAGYAR László András, *Orvosképzés a nagyszombati egyetemen: 1769–1777*, Piliscsaba, 2005.

⁵ *Alma mater Jenensis: Geschichte der Universität Jena*, szerk. Sigfried SCHMIDT, Weimar, 1983.

Wolfgang Wedel (1645–1721), a század közepétől pedig az orvosi felvilágosítás jeles képviselői, mint a később Göttingenben működő botanikus Ernst Gottfried Baldinger (1738–1804), valamint a makrobiotika megalapítója, utóbb Magyarországon is igen népszerű Christoph Wilhelm Hufeland (1762–1836) működtek.⁶

Az erlangeni orvoskar valójában két Európa-hírű sebészprofesszor, Johann Philipp Rudolph (1729–1797) és Friedrich von Wendt (1739–1818) jelenlétének és nem utolsó sorban más orvoskarokhoz képest viszonylag könnyen és olcsón megszerezhető doktori fokozatnak köszönhető népszerűségét.⁷

Az orvostudomány területén az igazi nagy áttörést egész Európa számára a göttingeni egyetem orvosi fakultása jelentette, ahol a korszak kedvelt elméleti rendszereit, a korai romantika spekulatív irányzatait (például *mesmerizmus*, *brownizmus*) hirdető egyetemekkel ellentétben a statisztika tudományára építő gyakorlatorientált képzés valósult meg. A göttingai orvostudomány kezdettől fogva magas tudományos színvonalát a korszak természettudományának meghatározó, Európa-hírű személyiségei garantálták. Az oktatás három professzorral indult. 1735-től a magyar származású Johann Andreas von Segner (1704–1777) foglalta el az egyik professzúrát, aki mintegy 20 esztendőn keresztül fizikát és matematikát adott elő. A következő évben, 1736-ban rögtön két Boerhaave-tanítvány is elfogadta a Göttingenbe szóló meghívást: a belgyógyászati és dieteticiai ismereteket oktató Georg Gottlieb Richter (1694–1773) és az ifjú berni tudós polihistor Albrecht Haller (1708–1777).⁸

A göttingeni egyetemen Haller teremtette meg az orvostudomány modern értelemben vett alapozó tárgyainak oktatási és kutatási struktúráját. Kezdeményezésének köszönhetően az orvoslás elmélete, gyakorlata és a kísérleti természettudományok Göttingenben kapcsolódtak össze először intézményes formában, ami alapvetően befolyásolta a következő generációk gondolkodásmódját. Haller különösen nagy hangsúlyt fektetett a klinikai gyakorlatra, szemben a hagyományos elméletcentrikus oktatással. Miközben

⁶ Hufeland *Makrobiotiká-ját*, azaz az élet meghosszabbításának művészetéről szóló fő művét (Christoph Wilhelm HUFELAND, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, Jena, 1797.) a 18/19. századforduló híres, Pesten működő, később a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választott orvosdoktor Kováts Mihály (1768–1851) fordította magyarra. Hufeland munkájának hazai megjelenését a keszthelyi gróf, Festetics György finanszírozta. Az első kiadást lásd Cristoph Wilhelm HUFELAND, *Az ember élete meghosszabbításának mestersége*, ford. Kováts Mihály, Pest, 1798. Kováts doktor háromszor is lefordította Hufeland művét, minden alkalommal a legújabb német kiadást véve alapul.

⁷ Helmut FLACHENECKER, *Die Promotion als soziale Veranstaltung: Zum Promotionsverfahren an der Universität Erlangen im 18. Jahrhundert* = Promotionen und Promotionswesen an deutschen Hochschulen der Frühmoderne, szerk. Rainer A. MÜLLER, Köln, 2001, 147–167.

⁸ Richter és Haller az orvosi tudományokról egymástól igen eltérő felfogást képviseltek. Richter a tudós orvos hagyományos típusát testesítette meg, aki más orvoskarokon oktató professzorokhoz hasonlóan alapvetően az olvasmányaira épített az oktatás során, gyakorlati példáit sem saját megfigyeléseire alapozta, hanem az antik orvosi irodalmi olvasmányaiából merítette. Richter módszere jól nyomon követhető az ő vezetésével készült disszertációkon is. Vö. Ulrich TRÖHLER, *Forschung und Gelehrsamkeit*, Universität Göttingen, Informationen, (1986/4), 3–4.

Halle az 1770-es évekre a klinikai oktatás elmaradása, az anatómia háttérbe szorulása, a személyi és intézményi feltételek súlyos hiányosságai miatt a leendő orvosdoktorok számára csupán közbülső tanulmányi állomássá, a könyvekből elsajátítható orvosi tudás (*Bibliothekmedizin*) szinonimájává vált, az új tudományos alapokat, képzési utakat kereső göttingeni egyetem orvoskarát viszont az 1780-as évektől kezdődően már a kortársak is mint „*Göttinger Medizin*” emlegették.⁹ Haller göttingai tevékenysége a legnagyobb áttörést a szülészet területén hozta: kezdeményezésére 1751-ben hozták létre az orvoskar első klinikai intézményét, a szülőotthont (*Accouchierhaus*), amely egyúttal a szakszerű bábaképzésnek is helyet adott. A német egyetemek közül a göttingeni orvoskaron kapott első ízben a szülészet önálló professzúrárt, amely anatómiai oktatási tevékenységet is magában foglalt.¹⁰ Miután az orvosi fakultás „motorja” Haller 1753-ban távozott, a stratégiai fontosságú gyakorlati képzés intézményrendszerének kiépítése tovább folytatódott. 1773-ban *Königlich-Klinische Institut* néven Ernst Gottfried Baldinger (1738–1804) vezetésével jött létre az egyetem első poliklinikája, amely a hasonló hallei és erfurti klinikák után a német zóna harmadik intézménye volt. Itt lehetőség nyílt a betegek vizsgálatára és a betegágy melletti oktatásra. A diákoknak az egyes gyakorlati témákról tudós tanulmányokat kellett készíteniük, recepteket kellett fogalmazniuk, amelyeket azután Baldinger ellenőrzött. Az intézmény hatékonyságát mutatja, hogy számos Európa-hírű tudós orvos került ki innen, akik az orvostudomány legkülönbözőbb területein tanszéket vezettek, s gyógyítottak.¹¹

Alig tíz évvel később, 1781-ben nyitotta meg kapuit Baldinger klinikájának konkurens intézménye, a leideni mintára épített és berendezett sebészeti klinika (*Akademisches Hospital*), amelynek élén a klinikai medicina oktatásának megújítója, August Gottlieb Richter (1742–1812) állt. A gyakorlati készségek elsajátítására, a kísérletezésre és egyéni tapasztalatszerzésre építő oktatási rendszert további intézmények segítettek: botanikus kert, anatómiai színház, kémiai és fizikai kísérletezésre szolgáló laboratóriumok, természettudományi gyűjtemények (mineralógiai, anatómiai preparátumok).

A göttingeni egyetem orvoskara azonban a korszakban kétségtelenül egyedülálló szakmai adottságain túlmenően a könnyen megszerezhető doktori cím miatt is vonzotta mind a német zóna országaiból érkező, mind pedig a küllhoni hallgatókat. A 18.

⁹ Ulrich TRÖHLER, Sabine MILDNER-MAZZEI, *Vom Medizinstudenten zum Doktor: Die Göttinger medizinischen Promotionen im 18. Jahrhundert*, Göttingen, 1993, 72.

¹⁰ A göttingeni szülőotthonról (*Accouchierhaus*), majd az 1792-ben átadott modernizált utódintézményéről (*Königliche Entbindungsanstalt der Universität Göttingen*) és vezetőik működéséről lásd Jürgen SCHLUMBOHM, *Ledige Mütter als lebendige Phantome oder: Wie aus einer Weibersache eine Wissenschaft wurde – Die ehemalige Entbindungsanstalt der Universität Göttingen am Geismar Tor* = Göttingen ohne Gänseliesel, szerk. Geschichtswerkstatt Göttingen, Guldenberg–Gleichen, 1988, 150–163.

¹¹ Ulrich TRÖHLER, Volker ZIMMERMANN, *250 Jahre Medizin an der Georgia Augusta* = Die Geschichte der Verfassung und der Fachbereiche der Georg-August Universität zu Göttingen, szerk. Hans-Günter SCHLOTTER, Göttingen, 1993, 74.

század második felében a német egyetemeken általános jelenség, hogy az egyes akadémiai fokozatok (különösen a *licentiatus* és a *doctoratus*) megszerzésének feltételrendszerre mind tartalmi, mind formai tekintetben egyre látványosabban inflálódott és fokozatosan üzletszerűvé vált. A göttingeni orvosi fakultáson a licenciátus vagy az orvostdoktori cím¹² elnyeréséhez szükséges vizsgakövetelmények (*dissertatio és disputatio*) először Albrecht von Haller 1753. évi távozását követően egyszerűsödtek, majd 1770 után további könnyítések léptek életbe. A 18. század végén már a kortársak is a „könnyedén megszerzhető göttingeni orvosi doktorátusról” értekeztek. Az egykori göttingiai diák, majd később a kielii egyetemen a filozófia magántanáráként működő Mackensen 1791-ben névtelenül kiadott, satirikus egyetemi útmutatónak szánt írásában az orvostdoktori cím értékéről egészen lesújtóan nyilatkozott.¹³ Hasonló véleményt fogalmazott meg a Mainzban élő, Göttingen városához és egyeteméhez egyébként ezer szállal kötődő természettudós, világlátó író, Georg Forster is.¹⁴ Néhány évvel később, a századforduló idején az orvosi doktorátus megszerzése körüli áldatlan állapotokról számolt be a göttingeni egyetem filozófia professzora, Christoph Meiners is.¹⁵

Az orvosi fakultáson „hallgatóbarát”-ként aposztrofált, latin nyelven bonyolított doktori eljárás két részből állt: általános szóbeli vizsga és disputa. A szóbeli vizsga négyes csoportokban zajlott egy süteményekkel és borral dúsan megrakott asztal körül, mintegy 4-5 órán keresztül. A professzorok 3-5 tagú bizottsága előtt a jelöltnek belgyógyászati, sebészeti, anatómiai, kémiai, fiziológiai ismereteiről, valamint a *materia medica*-ban való jártasságáról kellett számot adnia. A kortárs vizsgázók utólagos megítélése szerint a professzorok nem voltak túlságosan szigorúak: sem a válaszok pontosságát, sem pedig mélységét illetően. A sikeres szóbeli vizsga után kerülhetett sor a jelölt nyilvános disputájára. Az eljárás során előbb kihirdették az aznapra tervezett disputát, majd felolvasták a jelölt életrajzát. A formalitások lebonyolítása után reggel 9 órától a medikus hallgató megtartotta félórás próbaelőadását, majd ezután következett disszertációjának nyilvános disputában történő megvédése. A mintegy két órán át tartó eljárás során a jelöltnek az általa előzetesen, többnyire a barátai köréből kiválasztott opponensek kérdéseire kellett válaszolnia. Kezdetben, Haller idejében a két úgymond belső opponensen kívül jelen volt egy külső kérdező (*opponentes extraordinari*), sőt sok esetben maga a dékán is. A disputát rendszerint az elnök (*praeses*, azaz segítő) irányította, aki

¹² A *licentiatus* és *doctoratus* címek között csupán anyagi természetű különbség volt.

¹³ Wilhelm Friedrich August Mackensen (1768–1798) szerint a göttingeni doktori eljárás egyszerűbb, s jóval drágább volt, mint a birodalom más egyetemein, s ennek következtében itt több *doctores medicinae*-t kreáltak. Wilhelm Friedrich August MACKENSEN, *Letztes Wort über Göttingen und seine Lehrer*, (Neudruck der Ausgabe Leipzig, 1791) Göttingen, 1987.

¹⁴ Georg Forster (1754–1794) véleményét lásd TRÖHLER, MAZZEI, *i. m.*, 9.

¹⁵ Christoph Meiners (1747–1810) a göttingeni egyetem filozófia professzora az általa kiadott *Göttingische(n) akademische(n) Annalen* című lapban közölte meglehetősen lesújtó álláspontját a göttingeni doktori cím megszerzésének körülményeiről. *Göttingische(n) akademische(n) Annalen*. Bd. 1. Göttingen, 1804, 320–321.

sokszor teljesen nyíltan segítette a jelöltet a válaszadásban, vagy egyenesen átvette tőle a szót. A rendelkezésre álló idő letelte után a dékán a jelöltet orvosi licenciátussá vagy doktorrá nyilvánította. A latin nyelven írott disszertáció az esetek többségében valamely antik (például Hippokratész, Galénosz stb.) vagy modern (például Boerhaave) szerző tanításainak gondosan összeválogatott „katalógusa” volt, de tartalmazhatott egy adott témával kapcsolatos új véleményt, következtetést is.¹⁶ Haller idejében követelmény volt, hogy a jelölt a disszertációjában új eredményeket közöljön, mint ahogyan a külső opponens disputába való bevonása és a disputa segítő-elnök jelenléte nélkül (*sine praeside*) történő lefolytatása is. Miután azonban 1753-ban a nagy svájci polihistor örökre elhagyta Göttingent, a disputákról eltűntek a külső opponensek, viszont az eljárás szinte kivétel nélkül segítő-elnök bevonásával (*cum praeside*) zajlott le. Az 1770 utáni időszakban aztán tovább „inflálódott” a doktori vizsga Göttingenben. Szokássá vált, hogy a promoválni kívánó orvosjelöltek disszertációjukat egy bizonyos pénzösszeg ellenében valakivel megíratatták. Ez a „valaki” pedig rendszerint saját témavezető professzoruk volt, aki az esetek többségében még örült is a megbízatásnak, hiszen így publikálási lehetőséghez juthatott, a korszak ugyanis orvosi szaklapokban még nem igazán bővelkedett, ellenben a jelöltnek az elkészült dolgozatot kötelező volt saját költségére megjelentetni.¹⁷ A 18. század utolsó harmadában már az is bevett szokásnak számított, hogy a jelölt a disputáción elhangzó kérdéseket előre megbeszélte az általa kiválasztott opponensekkel, s a válaszokat pedig saját témavezető professzora fizetett magánórák keretében mondta el neki. Alig több mint két évtizeddel később a fakultás aktái arról árulkodnak, hogy a fentiekben ismertetett formális eljárásom kívül, hivatalosan „*in absentia*” is lehetett doktorátust szerezni. Ez esetben a jelölt meg sem jelent, vagyis disputáció nélkül jutott doktori címhez, amit előzetesen kérvényezett rendszerint nem kielégítő latin tudásra hivatkozva, vagy arra, hogy nem talált opponenseket.¹⁸

Az egyre csökkenő vizsgakövetelmények mellett más szempontból is érdemes volt Göttingenben orvosi doktorátust szerezni. Az egyetem nem írt elő minimális tanulmányi időt, így akár három év alatt abszolválni lehetett az orvosi stúdiumot. A birodalmon belülről érkezők számára külön előnyt jelentett az, hogy a Göttingenben szerzett orvosi doktorátust – Poroszország kivételével – mindenütt elfogadták, s nem kellett az oklevelet valamely tartományi egyetemen nosztrifikáltatni.

Valójában egyetlen tényező korlátozta csak a „doktori cím gyártását” Göttingenben: a pénz. A német nyelvterületen működő orvosi fakultások közül a Göttingában megszerzett doktori cím a legdrágábbak közé tartozott.¹⁹ A fakultásnak, a vizsgáztatóknak

¹⁶ TRÖHLER, MAZZEI, *i. m.*, 24.

¹⁷ *Uo.*, 27. A disszertáció pénzért történő megíratását még az egyetemi statútum is megengedte.

¹⁸ *Uo.*, 27–28. Ez gyakorlat volt a hallei egyetemen is.

¹⁹ A Göttingeni orvosi fakultáson szerzett doktorátus például 20%-kal volt drágább, mint Tübingenben és 10%-kal, mint Halléban.

fizetendő összeg mintegy 100 esztendőn keresztül változatlan maradt,²⁰ nagyságrendileg egy göttingai diák fél esztendei megélhetési költségével volt azonos.

1. táblázat. A göttingeni és a hallei egyetemek orvosi fakultásaira beiratkozott (immatrikulált: I), illetve doktori fokozatot szerzett (promovált: P) hallgatók száma és egymáshoz viszonyított aránya (%)²¹

	1750-1759		1760-1769		1770-1779		1780-1789		1790-1799				
	I	P	I	P	I	P	I	P	I	P			
I, P és arányuk (%)													
GÖTTINGEN	207	96	110	53,9	303	109	36	432	178	42,2	491	191	38,9
HALLE	329	240	221	71,1	301	107	35,5	515	99	19,2	520	196	37,7

2. táblázat. A göttingeni és a hallei egyetemek orvosi fakultásain doktori fokozatot szerzett hallgatók származás szerinti megoszlása²²

	BELFÖLD*		NÉMET-RÓMAI BIR.		KÜLFÖLD**		ISMERETLEN***		ÖSSZESEN	
	I	P	I	P	I	P	I	P	I	P
GÖTTINGEN	35	36,4	47	49	14	14,5	–	–	–	96
	49	44,5	51	46,4	10	9,1				110
	23	21,1	70	64,2	16	14,7				109
	55	30,9	76	42,7	47	26,4				178
	94	49,2	66	34,6	31	16,2				191
	256	37,4	310	45,3	118	17,3	–	–	–	684
HALLE	123	51,2	87	36,3	16	6,7	14	5,8	240	240
	118	53,4	70	31,7	21	9,5	12	5,4	221	221
	55	51,4	26	24,3	4	3,7	22	20,6	107	107
	69	69,7	10	10,1	6	6,1	14	14,1	99	99
	120	61,2	35	17,9	23	11,7	18	9,2	196	196
	485	56,2	228	26,4	70	8	80	9,3	863	863

* Göttingen esetében a belföld a Hannoveri Választófejedelemség területéről érkezett hallgatókat jelentette.

** A külföldi hallgatók túlnyomó többsége a következő országokból érkezett: Anglia, Lengyelország, skandináv régió, Svájc.

*** A hallei matrikulák az esetek 10%-ában nem adták meg a hallgatók származási helyét, vagy a megadott adatok alapján a helynevet geopolitikailag nem lehetett beazonosítani.

²⁰ Nagyságrendileg ez 116 birodalmi tallért jelentett.

²¹ TRÖHLER, MAZZEI, *i. m.*, 13.

²² Uo.

A magyarországi és erdélyi diákok a 18. században a göttingeni orvoskaron működő professzorok három nagy generációjától négyféle órátípus formájában (1. *nyilvános előadás*, 2. *fizetett privátleckék*, 3. *privatissime órák*, azaz több diák fogadott meg egy professzort, 4. *klínikum, laboratórium*) sajátították el az alapozó, a szakmai és gyakorlati ismereteket.

Peregrinációs naplók, útinaplók, emlékkönyvek (*Liber amicorum*) egyetemi előadásokon készített jegyzetek, levelezések bizonyítják, hogy számos magyar- és erdélyországi Göttingenben tanuló diák – függetlenül attól, hogy az orvosi fakultás beiratkozott hallgatója volt vagy sem – szorgosan látogatta az orvos-természettudósok előadásait és gyakorlattal egybekötött privátóráit.

A matrikulák tanúsága szerint a göttingai egyetemre 1737 és 1850 között összesen 311 magyarországi és 190 erdélyi diák iratkozott be.²³ Nagy számban érkeztek ugyanakkor azok a magyar- és erdélyországi diákok is, akik hivatalosan nem iratkoztak be, de tudásuk bővítése, gyakorlati tapasztalatszerzés céljából néhány hetet vagy hónapot töltöttek a Hannoveri Fejedelemség újdonsült tudományos központjában: előadásokat hallgattak, bekapcsolódtak a helyi tudós és társasági életbe, majd továbbálltak és sokszor más nagyírú német egyetemen folytatták tanulmányútjukat.²⁴

Mivel az egyetemi matrikulákban pontosan feltüntették ki, melyik fakultásra iratkozott be, biztos adatokkal rendelkezünk arról, hogy a vizsgált időszakunkban, 1737 és 1800 között, 12 „*Hungarus*” (1. *táblázat*) és 10 „*Transylvanus*” (2. *táblázat*) tanult be-

²³ TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest, 2004, 109–119. A következő korszakra lásd Szőgi László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789–1919*, Budapest, 2001, 226–239.

²⁴ A leendő vagy már végzett orvosdoktorok közül a neves marosvásárhelyi tisztí főorvos, a magyarországi táplálkozástudomány atyjaként számon tartott Kibédi Mátyus István (1725–1802), miután Utrechben szerzett orvosdoktori oklevelet, 1757-ben tanulmányi céllal rövidebb időt töltött Göttingában, majd innen Marburgba, s végül Bécsbe ment. Erről lásd PATAKI Jenő, *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*, sajtó alá rendezte GAZDA István, Piliscsaba, 2004, 272–273. Diószegi Sámuel (1761–1813) a Debrecenben működő botanizáló református lelkész, a *Magyar Fűvészkönyv* társszerzője (sógorával, Fazekas Mihállyal közös munka, amely két kötetben 1807-ben jelent meg Debrecenben), az *Orvosi Fűvészkönyv* szerzője (az előző munka gyakorlati, kiegészítő részének is felfogható, amely 1817-ben Debrecenben jelent meg), 1788. júniusában iratkozott be a göttingeni egyetem teológiai fakultására. A teológiai stúdiumon kívül azonban szorgalmasan látogatta a természetrajzi, orvostudományi előadásokat, Gmelinnél pedig botanikát hallgatott. Bővebben lásd MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek*, Budapest, 1940, (Reprint kiadás, 1995), IV., 155–157. A Keszthelyen működő mezőgazdasági tanintézet, a Georgicon utolsó igazgatója, Gerics Pál (1792–1868) már végzett orvos-állatorvosként 1820 őszén, közel öt éven át tartó nyugat-európai tanulmányútjának részeként időzött Göttingenben, ahol találkozott Blumenbach és Osiander professzorokkal, Ernst Heinrich Meyer botanikussal. Erről bővebben lásd KURUCZ György, *Válogatás Gerics Pál georgikoni tanár nyugat-európai jelentéseiből és leveleiből*, Fons, (2006/2), 264–265. Ugyancsak végzett orvosként látogatott Göttingába a hasonszenvi orvoslás egyik leghatékonyabb magyarországi terjesztője Almási Balogh Pál (1794–1867) is. 1825-ben bejárta Németországot és útinaplójának tanúsága szerint Göttingenben meglátogatta Blumenbachot, erről lásd MAGYARY-KOSSA, *i. m.*, 143.

iratkozott hallgatóként medicinát Göttingenben.²⁵ Az összesen 22 diák közül egy magyarországi és két erdélyi a göttingeni egyetemen eredetileg a teológia fakultáson immatrikulált, s csak később váltott. A Vas vármegyei Molnár Ádám pedig hallei jogi tanulmányok után kezdett Göttingenben medicinát tanulni. Feltűnő, hogy három magyarországi diákot leszámítva senki sem tanult kizárólag Göttingenben.²⁶ Kifejezetten Albrecht von Haller (1708–1777) személye, göttingeni működése három magyarországi – Wieland János Károlyt, Conrad András és Molnár Ádámot – és egy erdélyi hallgatót – Joachim Seiverth de Rosenberget – vonzott Halléból a Georgia Augusta orvosi fakultására.

A 12 magyarországi diáknak csaknem a fele Göttingenben szerezte meg az orvosdoktori fokozatot: a két pozsonyi diák Bél János Teofil (?–?), Bél Mátyás fia, Brendel elnökletével a nedves koleráról írott munkájával és Wieland János Károly (?–?) Segner-nél a betegségek változásairól szóló disszertációjával.²⁷ A két nemesi származású úrfi, a Hont vármegyei Baligha Sámuel (?–?) és a pozsonyi Torkos János (1733–?) egyszerre immatrikuláltak az orvoskaron. Baligha Segner elnökletével a különféle orvosi tételekről összeállított téziseit jóval előbb védte meg, mint pozsonyi barátja.²⁸ A kísérletező kedvű ifjú Baligha egyébként igen nagy népszerűségnek örvendett a Göttingában tanuló honfitársai körében. 1752 októberében maga az ifjú Teleki Pál gróf is jelen volt mentorával, Halmágyi Istvánnal az egyik experimentumon: „*Mentünk Balighához azon experimentumnak megnézésre, ha valjon aër bocsáttatik a vénában, meghal-é az eleven állat? Melyet becsülettel comprobála. Ki is elsőbben az ebnek vénáját megkötvén, annakutána megvágta s jól belé fúván a vénába ahoz való csön által: convulsiója jön a kutyának s megdöglék.*”²⁹

A híres orvos családból származó Torkos János apja, az első magyarországi gyógyszerészeti árszabvány összeállítójának, Torkos Justus Jánosnak³⁰ a tanácsára iratkozott be a

²⁵ Az erdélyi orvosok német egyetemjárásáról a legújabb összefoglaló munkát lásd Robert OFFNER, *Deutsche Universitäten als Ausbildungstätten siebenbürgischer Mediziner von den Anfängen bis zum Jahr 1850* = Peregrinatio Hungarica: Studenten aus Ungarn an deutschen und österreichischen Hochschulen vom 16. bis zum 20. Jahrhundert, hrsg. FATA Márta, KURUCZ Gyula, Anton SCHINDLING, Stuttgart, 2006, 287–343.

²⁶ A Hont vármegyei Baligha Sámuel és a pozsonyi Torkos János teljes stúdiumot folytattak Göttingenben, a doktori fokozatot is itt szereztek meg. Elias Seltenreich (?–?) státusa azonban ebből a szempontból bizonytalan, tanulmányairól, későbbi működéséről gyakorlatilag semmit nem tudunk.

²⁷ WESZPRÉMI István, *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza*, Budapest, 1970, IV., 367. (Reprint kiadás)

²⁸ Uo.

²⁹ *Halmágyi István naplói 1752–1753. 1762–1769. és iratai 1669–1785*, közli SZÁDECZKY Lajos, Budapest, 1906, 538. Idézi FUTAKY István, *Göttinga: A göttingeni Georg August-Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén*, Budapest, 2007, 91.

³⁰ Torkos (Justus) János (1699–1770) győri evangélikus lelkész családból származik. Miután a hallei egyetemen megszerezte orvosdoktori oklevelét, előbb nevelőtanár volt, majd Komárom és Győr vármegyékben főorvos. 1731-ben Pálffy Miklós gróf hívására költözött Pozsonyba, ahol előbb udvari

göttingeni orvosi fakultásra, ahol közel öt esztendőnyi kitartó tanulmányok után a sebek halálos voltának megállapításáról írott disszertációjával szerezte meg az orvostudományi fokozatot. Miután visszatért Pozsonyba, előbb gyakorló orvosként működött az Irgalmasrendi Kórházban és a Polgári Betegápolóban, majd 1758-ban Forgács grófék meghívására Nagyszombaton lett udvari orvos, s pályája csúcán 1762-ben Bars vármegye tisztii főorvosának választották, ám három esztendővel később barátai kérésére visszatért, mint gyakorló orvos Pozsonyba.³¹

A Göttingenben orvostudományi fokozatot szerettek sorába tartozik a szintén nemesi származású Conrad András (1724–1780), aki a korszak kiváló magyarországi orvosaitól – mint Gömöri Dávid, Torkos (Justus) János, valamint Wallaszky János – szerezte meg egyetemi tanulmányainak megkezdése előtt az alapismereteit. Külföldi tanulmányai során előbb két évig a hallei egyetemen hallgatott bölceleletet, matematikát, természettant, s részben orvostudományt. Tanulmányait Göttingenben folytatta, ahol három éven keresztül hallgatta Georg Richtert, aki a Boerhaave-féle aforizmákat, az orvosságok előírásának és az esetek megvitatásának tudományát adta elő és vezette a klinikai gyakorlatokat. Albrecht von Hallertől botanikai, anatómiai és élettani stúdiumokat vett, s az egyéb tárgyakat, mint matematika, fizika, kémia, Segnertől és Brendeltől tanulta. A kritikai bizonyoságtételekről írott doktori értekezését Segner elnökletével védte meg. Az orvostudományi cím elnyerését követően visszatért Győrbe, majd 1750-ben már

orvos, majd 1740-től haláláig a város tisztii főorvosa. 1754 és 1766 között kilenc nyomtatásban megjelent művét ismerjük. Magyarországon elsőként foglalkozott balneológiai és járványügyi kérdésekkel. Torkos vegyelemezett több magyarországi fürdő- és gyógyvizet (például Pöstyénfürdőt, Dunaalmást), valamint értekezést írt a Duna vízének orvosi hasznáról. 1745-ben a Helytartótanács megbízásából ő szerkesztette meg magyar, német, latin és szlovák nyelven az első magyarországi gyógyszerészeti árszabványt (*Taxa Pharmaceutica Posoniensis*), amelyben többek között először kerültek országos érvénnyel részletes szabályozásra az orvosok, sebészek, gyógyszerészek és bábák jogosítványai és kötelezettségei. Bél Mátyás munkatársaként részt vett a vármegyék leírásának munkálataiban is. Bár a szakirodalom Benkó Sámuel, Borsod vármegye tisztii főorvosát tekinti az orvosi topográfia műfaj első, szakszerű magyarországi képviselőjének (1782-ben jelent meg Miskolc városról írott munkája), a műfajjal azonban kétség kívül legelsőként Torkos próbálkozott. 1764-ben adta ki Pozsony város fekvéséről, vizeiről és levegőjéről írott munkáját (*Bericht von der Königlichen des Königreichs Hungarn Frey-Stadt Pressburg Lage, Wässern und Lufft*, Pozsony, 1764 – A teljes munka magyar fordítását lásd: *Felső-magyarországi orvosi helyiratok: Történeti-néprajzi források a 18–19. századból*, szerk. DEÁKY Zita, Budapest, 2004, 34–65.). Torkos Justus János jelentős szerepet vállalt a korszak tudományszervezésében is. 1764-ben létrehozta Pozsonyban a *Collegium medicum*-ot, amelybe elvben a katolikus és evangélikus felekezet orvosai léptek volna be. Perbegg József Károly orvossal közösen Torkos volt a társelnök, a tagok sorában pedig ott találjuk Kastenholt doktor mellett többek közt a göttingai professzor Segner János Andrást. A csekély létszám és a vallási ellentétek miatt azonban a társaság feloszlott, mielőtt ténylegesen működni kezdett volna. Vö. MAGYARY-KOSSA, *i. m.*, 130–133, 160–163; SZÁLA Erzsébet, *A Torkos testvérek tudományos munkássága* = Uő., Sopron tudomány- és technikatörténetéből, 1997. és DEÁKY Zita, *A hivatalos és a hagyományos gyógyítás a magyar történeti forrásokban*, Budapest, 2002, 159–160.

³¹ Torkos János testvérével, Torkos Károllyal együtt érkezett Göttingenbe, aki azonban a jogi fakultásra iratkozott be. Torkos Jánosról bővebben lásd Weszprémi, *i. m.*, 589–591.

Sopronban találjuk. 1751 novemberében beválasztották az I. Lipót által alapított német Természetvizsgáló Társaság tagjai közé,³² azzal a megbízáttal, hogy ő kezelje az egykori akadémiai tag Gensel János Ádám (1677–1720), Sopron város első tisztí főorvosának hagyatékát.³³ Conrad doktort 1769-ben nevezték ki Sopron város főorvosának, amely tisztet haláláig mindenki legnagyobb meglepődésére látta el. Conrad András fia, Conrad József (1756–1788) minden vonatkozásban apja nyomdokain haladt. Miután középiskoláit szülővárosában, Sopronban elvégezte, 1773-tól előbb Göttingenben, majd Strassburgban tanulta az orvostudományokat. Oklevelet végül a bécsi egyetemen szerzett 1779-ben, az elsők között volt, aki protestánsként szerezhetett doktori fokozatot. Ugyancsak apja örökébe lépett a Természetvizsgáló Társaságban, amely őt tette meg a Gensel-féle hagyaték gondozójának, s ami még fontosabb, felvette rendes tagjai sorába. 1781-től követte apját Sopron városának tisztí főorvosi hivatalában.³⁴

Ugyancsak dunántúli nemesi családból származott a Kaposi előnevet viselő Molnár Ádám (1713–1780). A soproni és pozsonyi evangélikus líceumok elvégzése után német földre peregrinált, s 1738-ban beiratkozott a hallei egyetem jogi fakultására, aminek elvégzése után Kolozsvárott kezdett el ügyvédkedni. Jogi pályafutása azonban nem tartott sokáig, otthagya, s nevelői állást vállalt előkelő nemesi családoknál. Az 1740-es években már ismét német egyetemeket látogatott, előbb Göttingenben, majd Lipszében tanulta az orvosi tudományokat. Az orvosdoktori fokozat megszerzése után 1747-ben Kolozsvárott telepedett le, és még ebben az évben őt is tagjai közé választotta az I. Lipót által alapított német Természetvizsgáló Társaság. Brassói barátainak ajánlatára Havasalföldre hívták, s mint gyakorló orvos Bukarestben telepedett le, ahol több mint húsz éven keresztül működött. Rövid időn belül széleskörű ismeretségre és népszerűségre tett szert, többek között ő lett a havasalföldi fejedelem házi orvosa is. 1768-ban, amikor török–oros zavarok támadtak, gyakorlatilag egyetlen nap leforgása alatt elvesztette értékes szakkönyvtárát és az összes ingóságát, s kénytelen volt Brassóba menekülni, ahol haláláig élt.³⁵

³² A tudós társaság/akadémia a 17. század nagy akadémia-alapítási hullámában jött létre. I. Lipót (1640–1705) német–római császár dekrétuma nyomán *Academia Naturae Curiosorum* néven 1652-ben kezdte meg működését. VII. Károly német–római császár 1742-ben a nevét *Sacri Romani Imperii Academia Caesarea Leopoldino-Carolina Naturae Curiosorum-ra* (*Kaiserlich Leopoldinisch-Carolinische Deutsche Akademie der Naturwissenschaftler*) változtatta.

³³ Gensel János Ádám 1710-től töltötte be a számára tekintélyes státust és pozíciót biztosító Sopron városi főorvosi hivatalát. A Lipót-féle Természetbúvár Akadémia tagjaként számos szakkikket közölt a társaság hivatalos lapjának, a *Sammlung von Natur und Medicin* hasábjain. Gensel doktor röviddel halála előtt 6000 forintot hagyott a városra azzal, hogy az összeg kamatait minden évben a Természetbúvár Akadémia kapja meg a soproniaktól. Az Akadémia a végrendelet végrehajtójának és gondozójának nevezte ki Gensel doktor későbbi utódját Conrad Andrást.

³⁴ WESZPRÉMI, *i. m.*, 147.

³⁵ WESZPRÉMI, *i. m.*, 161., 335–337.

A Göttingent megjárt magyarországi diákok közül a szintén nemesi származású Cseh-Szombati testvérek³⁶ voltak azok, akik későbbi pályafutásuk során országos viszonylatban is a leghatékonyabban működtek és valódi népszerűsége tettek szert. Az idősebb, Cseh-Szombati József (1748–1815) alsóbb iskoláit szülővárosában, Komáromban végezte, majd középfokú tanulmányait a pozsonyi evangélikus líceumban folytatta, ahová elsősorban a német és latin nyelv alapos elsajátítása céljából ment. 1763-tól már a debreceni Református Kollégiumban a legkiválóbb diákok sorában találjuk. A nagyírú iskolában közel 13 esztendő telt, 1766-tól már tógátus diákként hallgatta az akkor Európa-hírű professzorokat, köztük az orvos-polihisztor Hatvani Istvánt, a történész Sinai Miklóst, a teológus Szathmári Paksi Istvánt. A tógátusság lejárta után kipróbálta magát az oktatásban is, éveken át tanított latin és görög irodalmat, logikát, matematikát, metafizikát és teológiát, majd elnyerte a kollégium legmagasabb hivatalát, a seniorságot, amelynek lejárta után 1776 októberében indult el külföldi tanulmányújtjára. 1777 áprilisában Hollandiában a franekeri egyetemen kezdte meg orvosi tanulmányait, ahol mestere, s később atyai barátja Petrus Camper (1722–1789) az anatómia, a sebészet, szülészet és botanika professzora volt. Camper javaslatára és ajánlásával a következő, 1778. esztendő Göttingenben töltötte: előbb a teológia fakultásra iratkozott be, majd az orvoskarra váltott, és Blumenbach, Gmelin, Murray, Wrisberg, Richter és Baldinger professzorok óráit látogatta. 1780-ban Camper hívására ismét visszatért Franekerbe, ahol a gyakorlati orvostanban mélyedt el, s rövid idő alatt olyan nagy sikereket ért el a gyógyításban, hogy egész Hollandiában híre ment, és mint „Tudós Magyar” emlegették. Cseh-Szombati 1781 áprilisában már Párizsban találjuk, ahová ismételen mesterének Campernek az ajánlásával érkezett. A francia fővárosban meglátogatta a korszak híres orvosdoktorait, köztük Antoine Louis-t (1723–1792) a híres sebészt és törvényszéki orvostanászt, Louis tanítványát a szintén sebész Pierre Joseph Desault-t (1738–1795) és a nagy anatómus-orvostörténészt, több francia uralkodó udvari orvosát, a Collège de France professzorát Antoine Baron Portal-t (1742–1832). Cseh-Szombati útja innen tanulmányi céllal és szakmai kapcsolatok kiépítésének szándékával Straßburgon, nevezetes német városokon keresztül vezetett Bécsbe. A hatályos rendeletek értelmében a Monarchiában senki nem praktizálhatott, aki valamely császári vagy királyi egyetemen előzetesen nem graduálta magát. Miután hónapokig

³⁶ A nemes Cseh család eredetileg Pozsony megyéből, Nagyszombat városából származik, később, a család több ágra szakadt. Az az ág, amelyikhez az orvos-testvérpáros is tartozott, Révkomáromba költözött és a 18. század első felében vette fel a „Szombati” nevet. Cseh-Szombati József hűséges barátja volt a református teológus, a pesti egyházközösség lelkipásztora és a Dunán Innen Református Egyházkerület szuperintendense Báthori Gábor. Ő volt az, aki Cseh-Szombati Józsefet eltemette, beszédet mondott sírhalmá felett, amit a jeles orvosdoktor rövid életrajzával kiegészítve a kor szokásának megfelelően nyomtatásban is megjelentetett. Lásd BÁTHORI Gábor, *Néhai nagy Hírű Orvos Doktor Tekintetes, Nemes, Nemzetes Cseh Szombati József Úr Életének rövid leírása* = Uő., Emlékeket kövekkel megrakott Temető Kert, vagy olly Halotti Prédikáziók, mellyeket külömb' külömb' helyeken, s időben elmondott Báthori Gábor, Pest, 1821, II., 77.

praktizált a bécsi polgári kórházban (*Bürgerspital*), 1782-ben Anton Störck, az orvosi fakultás dékánjának elnökleivel a bécsi orvoskaron disputált és nyert oklevelet. Még ugyanebben az évben mintegy hat esztendei, küllhoni távollét után tért vissza hazájába, s Pesten telepedett le, ahol gyakorló orvosként kezdte meg pályafutását. Rövid időn belül itthon is országos hírnevet szerzett magának: praxisának kezdetén a Pest városában pusztító, járványszerűen terjedő veszedelmes hideglelésnek néhány nap alatt sikerült véget vetnie, s ennek nyomán számos előkelő házba szerzett utat magának, de ezen túlmenően, mint valami „csodadoktorhoz” az ország minden részéből szinte özönlöttek a páciensek.³⁷ 1784-től négy éven át a híres Samuel Glosius mellett Pest megye tiszti főorvosi hivatalát is betöltötte.³⁸ Kiterjedt praxisa miatt azonban felhagyott a hivatalnok-orvos szereppel és 1788 után haláláig gyakorló orvosként csakis a betegek gyógyításával foglalkozott. Mindemellett aktív közéleti szerepet vállalt, amelynek része volt az is, hogy 1782-től folyamatosan több pesti, majd budai szabadkőműves páholy tagja volt.³⁹ Szaktudományos közéleti tevékenységéhez tartozik az a tény is, hogy a Jénai Ásványtani Társaság is levelező tagjai sorába választotta.⁴⁰ Élete során tekintélyes, több mint 3700 darabból álló – rendszeres és tudatos gyűjtést tükröző – orvosi szakkönyvtárat gyűjtött össze. A könyvek egy részét még peregrinációs útjáról hozta haza, másik részét pedig későbbi praxisa alatt szerezte, illetve szereztette be. Könyvtárában az antik orvoslás klasszikus szerzői – Hippokratész, Galénosz, stb. – mellett gyakorlatilag minden korszak, a középkori, a reneszánsz, a barokk és a felvilágosodás medicinájának minden fontos elméleti és gyakorlati szakmunkái szisztematikus rendben megtalálhatóak. Cseh-Szombati doktor az orvoslással foglalkozó köteteken kívül számos szépirodalmi és filozófiai munkát is beszerzett. A gyűjtemény nagyobb részét azonban korának „kurrens” vagy éppen divatos orvosi szerzőitől származó, a legújabb irányzatokat taglaló művek alkotják: minden angol, német, francia, holland, olasz, svájci újdonságot azonnal megszerzett, s üres óráiban ténylegesen áttanulmányozott. A doktor, hasonlóan igényes nyugat-európai és számos magyarországi pályatársához, a latinon és ógörögön kívül a fent említett valamennyi modern nyelv birtokában volt. A könyvek között békésen megfértek egymás mellett Albrecht von Haller, Wrisberg, Friedrich Hoffmann,

³⁷ *Uo.*, 78–86.

³⁸ A Helytartótanács Számvevősege által 1786. szeptember 19-én a vármegyékben, szabad királyi városokban alkalmazott tiszti főorvosok, sebészek és bábák évi fizetéséről készített kimutatás alapján Cseh-Szombati József évi 200 forint, Samuel Glosius évi 300 forint állami fizetést kapott. Lásd MOL (Magyar Országos Levéltár) C 66 Nr. 43. pos. 40. fol. 201–204/1785–1786.

³⁹ Cseh-Szombati József szabadkőműves tevékenységéről, a páholytársairól bővebben lásd ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Budapest, 1993, 190, 214, 275, 281, 286, 295, 339, 364, 366–367, 388–389, 396, 404, 408. (reprint kiadás).

⁴⁰ BENEDEK Klára, *A jénai Ásványtani Társaság magyar tagjai: Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez*, Budapest, 1942, 23.

Petrus Camper, Boerhaave, Gmelin, Hahnemann és mások munkái.⁴¹ Saját családot nem alapított, ezért élete végén vagyonának egy kisebb részét testvéreire és azok utóda-ira, nagyobbik részét azonban a köz javára fordította. Testamentumában a szeretett debreceni Református Kollégiumra 25 000 forintot hagyott a kémia, technológia, botanika és mineralógia tanítására felállítandó tanszékek számára. A sárospataki és pápai kollégiumok 1000–1000 forintot, a pesti református gyülekezet 3000, annak lelképásztora 1000, a pesti városi ispotály 500 forintot kapott.⁴²

Cseh-Szombati Sámuel (1757–1838) bátyjához hasonlóan Debrecenben a Református Kollégiumból indult 1786-ban külföldi tanulmányútra. Még 1786 októberében beiratkozott a göttingeni egyetem orvoskarára, ahol három esztendő telt. A szabadkőműves mozgalomhoz való kötődése már Göttingenben kezdődött: 1789. április 1-jén vették fel az 1773-ban alakult *Zum goldenen Zirkel* (Az arany körzökhöz) nevű páholyba, ahol a kezdő „tanonc” foktól ugyanezen év októberében a „mester” szintig jutott el.⁴³ Orvostudományi oklevelét végül – bátyjához hasonlóan – 1790 júliusában a bécsi egyetemen szerezte meg, s ezt követően az addig megszerzett szaktudását még néhány hónap erejéig szülészeti és állatgyógyászati stúdiumokkal egészítette ki. Még ugyanezen év decemberében ismét útnak indult Nyugat-Európába, hogy további gyakorlati ismeretekre és szakmai „kapcsolati tőkére” tegyen szert. Német nyelven vezetett útinaplójában pontosan rögzítette tanulmányútjának állomásait, amelynek során hosszabb-rövidebb időt töltött Erlangenben, Bambergben, Würzburgban, Frankfurt am Mainban, Mainzban, Mannheimben, Heidelbergben, Nimwegenben, Utrechtben, Amsterdamban, Haarlemben, Franekerben, Leidenben, Hágában, Delftben, Rotterdamban és Londonban. Ezekben a német, holland és angol városokban meglátogatta az egyetemeket, kórházakat, botanikus kerteket, természetrajzi gyűjteményeket, helyenként a múzeumokat is, s persze ahol csak alkalma nyílt rá, igyekezett a korszak neves specialistáival személyes kapcsolatba kerülni, sőt bizonyos műtéti eljárásokat, ügyes fogásokat ellesni.⁴⁴ 1792 nyarán Párizs érintésével Bécsen keresztül visszatért Pestre, ahol bátyjához hasonlóan praktizáló orvosként működött. A századfordulón

⁴¹ Cseh-Szombati József teljes könyvtárát végrendeletileg a Debreceni Református Kollégiumra hagyta, az állomány a mai napig fizikailag is hozzáférhető. A könyvtárról 1864-ben *Series Librorum Bibliothecae Cseh-Szombatianae* címmel jegyzék készült. Lásd Debreceni Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára, R 71. 10. Jelenleg a könyvtár könyvtörténeti feldolgozását ezen tanulmány szerzője végzi.

⁴² BÁTHORI, *i. m.*, 89.

⁴³ FUTAKY, *i. m.*, 160–162.

⁴⁴ Cseh-Szombati Sámuel 1790. december 26. és 1792 augusztusa közötti utazásáról vezetett német nyelvű naplóját a Debreceni Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára őrzi. Lásd *Bemerkungen über meine Reise von Wien aus, von 26ten Decz[ember] 1790*, Debreceni Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára, R 695. Fennmaradt Cseh-Szombati Sámuel emlékkönyve is (*Liber amicorum*), amelyet a korszak bevett szokásának megfelelően magával vitt az utazásra, hogy egy-egy oldal erejéig mindenki, akivel találkozott írjon számára valami személyeset. Debreceni Református Kollégium Könyvtárának Kézirattára, R 693.

kezdett el behatóan foglalkozni a himlőoltás gyakorlati népszerűsítésével, s igen komoly eredményeket ért el: 1801 augusztusától kezdődően évente átlagosan 4000 embert sikerült beoltania. Kiterjedt praxisa mellett aktívan részt vett a hazai és nemzetközi szakmai társaságok életében. Testvérével együtt tagja volt az 1794-ben megalakult „Hét csillaghoz és egyesüléshez” címzett budai szabadkőműves páholynek, ahol többek között Festetics grófok mellett Csáky, Fekete és Haller grófokkal érintkezhetett.⁴⁵ Cseh-Szombati Sámuel tagja volt továbbá a pesti orvosi fakultásnak és a londoni orvosi társaságnak.

A 10 erdélyi diák közül egyedül Zágoni Bara István volt az, aki hosszú évekig tartó hollandiai és rövidebb angliai tanulmányait követően végül Göttingában Georg Gottlob Richter professzornál a közönséges gyulladás elméletéről és a heveny lázak kezelésében rosszul irányított érvágásról szóló dolgozatával orvosdoktori fokozatot szerzett.⁴⁶

Az erdélyi szász orvos családból származó, brassói születésű Martin Lange (1753–1792) neveléséről szülei kora halála után evangélikus lelkész bátyja, Theodor Lange gondoskodott. Valószínűleg a báty hatására döntött előbb a teológiai pálya mellett, s iratkozott be 1771-ben a lipcsei egyetem teológia karára. 1773-ban már Göttingenben találjuk, ahol röviddel azután, hogy szintén a teológia karon immatrikulált, részben az egykori Boerhaave-tanítvány Georg Gottlob Richter professzor, részben szállásadója, a szintén szebeni származású, filozófia professzor Michael Hibmann⁴⁷ hatására a gyógyszerészet felé fordult. 1775-től előbb Bécsben, majd 1777-től a nagyszombati orvoskaron folytatta tanulmányait. Mivel protestáns vallása miatt sem Bécsben, sem Nagyszombaton ebben az időben még nem promoválhatott, ezért csupán az orvosdoktori oklevél megszerzése céljából egyetlen napra iratkozott be az erlangeni egyetemre.⁴⁸ Ta-

⁴⁵ ABAFI, *i. m.*, 408.

⁴⁶ WESZPRÉMI, *i. m.*, 367.

⁴⁷ Michael Hibmann (1752–1784) nagyszebeni származású, erdélyi szász filozófus. Előbb az erlangeni egyetemen tanult teológiát, majd Göttingenben csak filozófiával foglalkozott és szerzett magiszteri címet. 1782-ben a göttingeni egyetemen rendszeres díjazás nélküli rendkívüli professzúrárt kapott, s óraadásból és francia művek fordításából csak igen szűkesen tudott megélni. 1784-ben II. József kinevezte a pesti egyetem filozófia tanszékére, ezzel egyidejűleg Göttingenben is rendes professzori állást ajánlottak fel neki, amit azonban nem fogadott el. Igen fiatalon, tüdőbajban hunyt el. Vö. FUTAKY, *i. m.*, 55–56. Műveinek jegyzékét lásd Joseph TRAUSSCH, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literarische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen*, Kronstadt, 1868, 168–171.

⁴⁸ Az erlangeni egyetemen egyrészt jóval olcsóbb volt a doktori eljárás díjszabása, mint Göttingenben, másrészt itt „gyorsított eljárás” keretében is lehetőség nyílt a fokozat megszerzésére. Ez az egyszerűsített fokozatszerzési rendszer azt jelentette, hogy adott esetben a bécsi vagy nagyszombati egyetemen benyújtott és ott szakmai vagy egyéb okokból (például vallási) elutasított disszertációt Erlangenben védeésre befogadták, ahol egyébként a más egyetemen szerzett licenciátusi fokozatot elismerték. Így volt lehetséges az, hogy a doktorjelölt akár „átutazóban” is megszerezhetette a hön óhajtott fokozatot, elég volt reggel beiratkoznia az egyetemre, s délután lebonyolódott a nyilvános védés, s máris visszatérhetett hazájába. További részletek az erlangeni doktori eljárással kapcsolatban vö. OFFNER, *i. m.*, 323–324. és FLACHENECKER, *i. m.*, 147–67.

nulmányai végeztével visszatért Erdélybe, ahol orvosként komoly karriert futott be. Szülővárosában, Brassóban telepedett le, ahol előbb gyakorló orvosként, majd 1780-tól másod főorvosként tevékenykedett. Pályája csúcán az 1784-ben a Barcaság és Felső-Fehér egy részéből egyesített Háromszék vármegye tiszti főorvosa lett.⁴⁹

Langehoz hasonlóan Johann Georg Hertel is Göttingában előbb teológiát tanult, s csak később iratkozott át az orvostudományra. Az orvostudományi címet minden valószínűség szerint anyagi megfontolásból végül a Göttingennél jóval olcsóbb feltételeket kínáló Erlangenben szerezte meg ő is.⁵⁰

Már kész, okleveles orvosként, bécsi vagy budai, illetve pesti tanulmányok után iratkozott be Intze Mihály (1762–1836), Gyarmathi Sámuel (1751–1830) és a székelyudvarhelyi születésű Kováts László (?–?) a göttingeni egyetemre. A kolozsvári református esperes fia, Intze Mihály 1783-ban Budán kezdte meg orvosi tanulmányait, és 1787-ben az időközben Pestre költözött fakultáson a brassói pestisről írott disszertációjával szerzett oklevelet. Még 1787 elején apja tanácsát követve több mint másfél évre indult el tapasztalatszerző tanulmányútra, amelynek során bejárta a híres német, holland egyetemi városokat, eljutott Londonba és Párizsba, majd Bécs érintésével vissza Kolozsvárra. Útinaplójának tanúsága szerint célállomásai nagyjából megegyeztek a korszak hasonló rendű-rangú ifjú tudósainak úticéljaival: mindegyik egyetemi városban felkereste az orvosi tanintézeteket, klinikákat, személyes ismeretségeket kötött a neves professzorokkal, s megtekintette a nevezetes természettudományi, régészeti és egyéb gyűjteményeket. Utazása során a legtöbbet – több mint hat hónapot – Göttingenben időzött. August Gottlob Richternél iratkozott be 1787. szeptember 21-én, s csak a következő év április 6-án hagyta el a várost. Apja több ízben is figyelmeztette, hogy ne üljön oly sokáig abban a drága városban: *„Ugyan mi szükség egy már doktoráltatott személynek 50 német frt-ot fizetni lezcke hallgatásért: már neked nem a lezcke kell, hanem praxis és experientia.”* Intze doktor végül 1788 szeptemberében tért vissza szülővárosába, ahol hosszabb ideig házi orvosként praktizált, majd 1799-ben a kolozsvári orvos-sebészeti tanintézet élet-, kór- és gyógyszer-tanára lett.⁵¹

A sokoldalúan művelt Gyarmathi Sámuel, aki 1782-ben a bécsi egyetemen szerzett orvostudományi oklevelet, az ifjú Bethlen Elek gróf mentoraként érkezett Göttingenbe. 1796. május 2-án ugyan az orvosi karra iratkozott be, de őt alapvetően a nyelvtudomá-

⁴⁹ Martin Lange már brassói gimnáziumi éveit is rendszeresen látogatott gyógyszerárakat, hogy ismereteket szerezzen fűvészetből és gyógyszerészetből. Lásd MAGYARY-KOSSA, *i. m.*, 45–46.

⁵⁰ Johann Georg Hertel (1760–?) életéről, pályafutásáról nagyon keveset tudunk. Azonos nevű, szintén szebeni származású orvosdoktor rokonáról tudjuk, hogy 1766 és 1770 között a jénai egyetemen tanult, majd ugyanitt Baldinger professzor irányítása alatt a szülés utáni fájdalomokról és azok kezeléséről írott értekezésével szerzett oklevelet. Miután visszatért hazájába a Csík és Gyergyó megyékből 1784-ben egyesített Udvarhely vármegye tiszti főorvosa lett. WESZPRÉMI, *i. m.*, 983.

⁵¹ Intze Mihály kéziratos útnaplója Csajkás Bódog hagyatékában van, ebből közöl részleteket Pataki Jenő. Vö. PATAKI, *i. m.*, 129–135.

nyok érdekelték. A Göttingában töltött több mint két esztendő alatt védencével való foglalatосkodás és több nagyobb németföldi, sőt egy alkalommal Koppenhágáig terjedő utazás mellett elsősorban nyelveket tanult: oroszul, angolul, Schlözertől svédül, dánul. Szoros barátságba került Blumenbachhal, Lichtenberggel, Schlözerrel, akikkel hazatérte után is intenzív levelezést folytatott. Gyarmathi számára a meghatározó élményt azonban az egyetem természettörténet professzorával, a Goethe által „*élő enciklopédiának*” nevezett Christian Wilhelm Büttnerrel⁵² való találkozás és barátság jelentette. A természettörténet mellett Büttner fő érdeklődési területe az összehasonlító nyelvészet volt, így a két különleges képességekkel megáldott férfiú hamar egymásra talált. Gyarmathi korszakalkotó művének az „*Affinitas*”-nak a megírásához is professzor barátja adta az ihletet. Az összehasonlító nyelvtudomány alapelveit megfogalmazó munkát végül Lichtenberg közbenjárásával 1799-ben Göttingenben sikerült megjelentetnie (*Affinitas linguae hungaricae*, Göttingae, 1799.), s ez Gyarmathi számára európai hírnevet hozott. Orvosi, természettörténeti és mindenekelőtt nyelvészeti tanulmányai mellett a korszak divatos tudományával, a mineralógiával is foglalkozott. 1797-ben egykori középiskolája, a nagyenyedi kollégium számára 495 darabból álló közetgyűjteményt vett, amelynek jegyzékét is elkészítette. Leírást állított össze a göttingeni és wolfenbütteli könyvtár magyar ritkaságairól, s figyelme még arra is kiterjedt, hogy hazája számára hasznosnak ítélt technikai, gazdasági és egyéb gyakorlati ismereteket gyűjtsön.⁵³

Martin Lange és Johannes Georgius Hertel mellett a szintén erdélyi szász származású Mathias Lassel volt a harmadik, aki göttingeni orvosi tanulmányai után az erlangeni egyetemen szerezte meg az orvosdoktori fokozatot. A brassói születésű Lasselt a híres sebészprofesszor August Gottlob Richter személye vonzotta Göttingenbe. Az Európa-szerte ismert sebész kiváló szemorvos hírében is állott. Az anyagiak mellett elsősorban

⁵² Christian Wilhelm Büttner (1716–1801) 1758-tól a göttingeni egyetem rendkívüli, 1763-tól rendes professzora, aki német földön elsőként tartott természettörténeti (*Naturgeschichte*) előadásokat. Másik fő érdeklődési területe az összehasonlító nyelvészet, amely tudományterületen különösebb szakirodalmi tevékenységet nem fejtett ki: nyolc év alatt mindössze két füzetet jelent meg a különböző népek által használt írásmódok összehasonlításáról. Michaelis professzor ajánlására vették fel a göttingeni tudományos akadémia tagjai közé. 1783-ban Jénába ment, ahol udvari tanácsosként működött. Korának élő lexikonjaként tartották számon. Mindemellert szenvedélyes gyűjtő is volt, kő-, ásvány- és növénygyűjteménye a göttingeni tudományos akadémia múzeumának alapját képezte. Bővebben lásd *Göttinger Gelehrte: Die Akademie der Wissenschaften zu Göttingen in Bildnissen und Würdigungen 1751–2001*, hrsg. Karl ARNDT, Gerhard GOTTSCHALK, Rudolf SMEND, Göttingen, 2001, I., 34.

⁵³ A kolozsvári polgári közezből származó Gyarmathi Sámuel miután a bécsi egyetemen 1782-ben megszerezte az orvosdoktori címet, tanulmányi céllal beutazta a Német–római Birodalom nagyobb városait. Ezután előbb Pozsonyban telepedett le, ahol Ráday Gedeon grófnál vállalt nevelői állást, de foglalkozott hírlapírással az 1780-ban indult „Magyar Hírmondó”-nál és élénken foglalkoztatta a léghajózás is. Pozsonyból Pestre ment, ahol a pesti és budai színházaknál sűgő volt. 1785-ben tért vissza Erdélybe, ahol egy rövid dévai kitérőtől eltekintve –, amikor Hunyad megye tiszti főorvosaként működött – élete végéig Bethlen Gergely gróf udvari orvosa volt. Vö. GULYA János, *Gyarmathi Sámuel*, Budapest, 1975; FUTAKY, *i. m.*, 106–107. és PATAKI, *i. m.*, 357–360.

szakmai megfontolások vezérelték Lasselt az erlangeni egyetemre: a két híres sebészprofesszor Johann Philip Rudolph és Friedrich von Wendt jelenléte. A források tanúsága szerint az erdélyi diák több bravúros operációt hajtott végre a professzorok jelenlétében. Lassel tanulmányai végeztével visszatért hazájába, s Szébenben sikeres sebészként és szemorvosként tevékenykedett, sőt idővel ő lett Erdély országos szemfőorvosa (*oculista provincialis Transilvaniae*) is.⁵⁴

A Göttingát megjárt erdélyi peregrinusok közül talán a legnagyobb karriert a kolozsvári orvos-dinasztiából származó Pataki (III.) Sámuel (1765–1824) futotta be, akinek már nagyapja, apja is holland és német egyetemeket megjárt, kiterjedt praxissal rendelkező orvos volt.⁵⁵ A család harmadik orvos tagja göttingeni tanulmányai után Bécsben és Pesten tanulta az orvosi tudományokat, ahol 1794-ben szerzett orvosdoktori oklevelet. Miután visszatért szülővárosába, apja mellett kezdett el praktizálni. Ő honosította meg 1801-ben Kolozsvárott a himlőoltást. Az eljárás megtanulása végett Bécsbe ment újabb tanulmányútra. 1812-ben, pályája csúcán országos főorvos lett. A negyedik generáció, vagyis Dániel nevű fia is folytatta a családi tradíciót, s Bécsben szerzett orvosi oklevelet, majd apja nyomdokaiba lépve 1861-ben lett országos főorvos.⁵⁶

A szintén kolozsvári Tobias Samuel Mauksch (1769–1805) apja, Tobias Mauksch⁵⁷ a város tekintélyes patikusaként több generációra alapozta meg a Mauksch család ko-

⁵⁴ OFFNER, *i. m.*, 323. és 326.

⁵⁵ A református lelkész családból származó nagyapa, Pataki (I.) Sámuel (1692–1766) előbb Telei Pál grófnál volt nevelő, majd részben a gróf költségen korának legjobb protestáns egyetemein képezte magát: tanult Franekerben, Utrechtben, Boerhaave-nál Leidenben és Halléban. 1738-ban költözött Kolozsvárra, s családja elkövetkezendő generációinak ez a város lett fő működési területe. Itt a református kollégium gondnoki tiszte mellett kiterjedt orvosi praxis folytatott. Pataki (I.) Sámuel naplójának közlését lásd PATAKI, *i. m.*, 177–201. Az apa, Pataki (II.) Sámuel (1731–1804) előbb Leidenben folytatott sokoldalú stúdiumokat: tanult természettant, matematikát, metafizikát, görög és arab nyelveket, történelmet, teológiát, és orvostudományokat. Az orvosi tudományokat Frankfurt an der Oder egyetemén folytatta, s Utrechtben szerzett oklevelet. Kolozsvárott a református kollégium tanára, praktizáló orvosdoktor, majd 1780-tól Kolozs megye tisztii főorvosa. Intenzíven foglalkozott botanikával is, s e tárgyban gyakori levélváltásban állott Benkő Józseffel. Figyelemre méltó növényteni gyűjteményét ma a kolozsvári egyetem őrzi. Bővebben lásd PATAKI, *i. m.*, 211.

⁵⁶ *Uo.*, 217–218.

⁵⁷ A késmárki születésű szepesi szász származású Tobias Mauksch (1727–1802) szücs apjának korai halála után elhagyta szülővárosát, s 13 évesen Kolozsvárra ment unokafivéréhez, Samuel Schwartzhoz, aki a város legrégebbi gyógyszerárának, a Szent György Patikának volt a tulajdonosa. Az ifjú alapos képzésben részesült a rokon mellett, s az ő anyagi támogatásával hosszabb németföldi tanulmányútra is mehetett, amelynek során Stuttgartban, Ludwigsburgban és Tübingenben tanult. Miután Schwartz 1750-ben meghalt Tobias Mauksch az özvegytől előbb haszonbérilőként, majd 3 esztendő múltán tulajdonosként vette át a patikát. Patikusként komoly szakirodalmi munkásságot fejtett ki. Már 1750-ben 45 oldalas latin–német nyelvű gyógyszerészeti árszabványt fogalmazott, amely ebben a műfajban az első volt Erdélyben (Mária Terézia csak 1753-ban adott utasítást gyógyszerészeti árszabvány készítésére!). Részt vett a középajtai református lelkész–botanikus Benkő József latin–német–magyar–ro-

lozsvári ágának⁵⁸ hírnevét. A rövid életű Tobias Samuel alapvetően apja mellett tanulta ki a gyógyszerészetet, majd ismereteit egy rövidebb göttingeni tanulmányúttal egészítette ki. Miután – feltehetőleg még az 1791. év végén – hazatért, apja mellett dolgozott, majd annak 1802-ben bekövetkezett halála után ő vette át az akkor nagyhírű kolozsvári Szent György Patika vezetését, valamint a szintén családi tulajdonban lévő beszercei Minervához címzett patikát is.⁵⁹

A Göttingában tanuló magyarországi és erdélyi diákok közül többen sikeres orvosi praxisuk mellett, jelentős szakirodalmi munkásságot fejtettek ki. A magyarországiak közül Torkos János a szklenói és vihneyi hévizekről és a Bars megyei savanyúvízforrásokról írott latin nyelvű balneológiai munkája kéziratban maradt.⁶⁰ Conrád András névtelenül adta ki 1772-ben a Sopron környéki Balf fürdő használatáról szerkesztett német nyelvű kézikönyvecskéjét.⁶¹ Ezen kívül több latin nyelven írott orvosi-természeti értekezése maradt utána kéziratban, amelyeket József fia adatott ki a német Természetvizsgálók Társaságának lapjában.⁶² Apjához hasonlóan Conrád József is több önálló munkát jelentetett meg: természetrajzi és gazdasági cikkeket írt a Karl Gottlob Win-

mán nyelvű botanikai szótárának munkálataiban (*Nomina vegetabilium*, Wien, 1783.), és 1793-ban *Instructiones* címmel kisebbik fiának – később szintén patikus – Johann Martinnak szakmai és gyakorlati jellegű utasításokat fogalmazott meg, miképpen kell egy patikát megszervezni, irányítani stb. Mint a város tekintélyes polgára aktív közéletet élt és számos egyházi és világi tisztséget is felvállalt: kurátorként részt vett a kolozsvári evangélikus egyház irányításában, több helyi egyesület elöljárója, sőt – s ez egy patikus esetében igen ritka megbízatás – 1790-ben kinevezték szenátornak. Tobias Maukschról bővebben Vö. Robert OFFNER, *Zur Geschichte der Klausenburger Apothekefamilie Mauksch*, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 14(1991/2), 192–198. és BINDER Pál, *A Mauksch család erdélyi gyógyszerész tagjai*, *Orvostörténeti Közlemények*, 30(1984), 103–110.

⁵⁸ A Mauksch család felmenői még a 16. században Szászországból települtek át a Szepességbe. A család késmárki ágának legjelentősebb alakja Mauksch Tamás (1749–1832) lelkész-botanikus, a Tátra természeti viszonyainak és flórájának kutatója és egyik legjobb ismerője. Számos magyar és külföldi arisztokratát és tudós utazót kalauzolt az általa szervezett tátrai kirándulásokon: 1793-ban az angol természettudós, utazó Robert Townsont (1762–1827), 1806-ban József nádort, 1813-ban a svéd orvos-botanikus, geológus Göran Wahlenberget (1780–1851), gyakori útítársai voltak a neves közigazgató Berzeviczy Gergely, a későbbi georgikoni tanár Asbóth János és Csáky István gróf. Életében csupán egyetlen könyve jelent meg nyomtatásban (*Ueber Witterung in der Zips, besonders unter den karpatischen Alpen*, Wien, 1793), s több tudományos közleménye a *Patriotische Wochenblatt für Ungern*, *Isis* és *Ungrisches Magazin* című lapokban. Növénygyűjteményét és kéziratainak egy részét Kitaibel Pálnak küldte meg. Kéziratainak másik részét pedig Rummy Károly Györgynek. Könyvtárát és máig kiadatlan naplóját a késmárki Evangélikus Líceumra hagyta. Ez utóbbit a líceum kéziratára őrzi, s jelen sorok írója dolgozik a kézirat kiadásán. A naplóra egykori mesterem H. Balázs Éva professzor hívta fel figyelmemet.

⁵⁹ OFFNER, *Zur Geschichte...*, i. m., 196.

⁶⁰ TORKOS János, *Thermarum Sklenensium et Vihenensium, nec non acidularum Bukoviensium, Szdányensium atque Ebedeczensium in Comitatu Barsiensi scaturientium Descriptio Physico-Medica*. (Kézirat)

⁶¹ CONRÁD András, *Kurzer Unterricht von den Wirkungen und nützlichem Gebrauche des Wolfser Baades bei der könig[lichen] Freistadt Oedenburg*, Oedenburg, 1772.

⁶² WESZPRÉMI, i. m., 151.

disch-féle *Ungrisches Magazin*-ba, a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* című recenziós folyóiratba. Két fontosabb tanulmánya közül az egyik egy elméleti-módszertani írás a természettudomány tanulmányozásáról, a másik pedig a Sopron környéki rovarvilág ismertetése.⁶³ Cseh-Szombati József önálló szakirodalmi tevékenységet ugyan nem fejtett ki, de hollandról latin nyelvre fordította és 1784-ben kiadta mesterének, Petrus Campernek orvosdoktori értekezését.⁶⁴

Az erdélyiek sorában kiemelkedik Martin Lange szakírói tevékenysége, aki orvosi praxisa során tett megfigyelései nyomán összeállított latin vagy német nyelvű tudományos dolgozatai kül- és belföldi periodikákban jelentek meg.⁶⁵ *Anni medici* címmel orvosi naplót vezetett, amelybe minden általa kezelt betegről és betegségről pontos feljegyzéseket készített.⁶⁶ Önálló, nyomtatásban is kiadott értekezést írt az erdélyországi marhavészről és gyógyításáról, az 1784. és 1786. évi pestisjárványokról, tervezetet dolgozott ki a barcasági bábaoktatás helyzetéről és annak javításáról. Az orvosi felvilágosításban is aktív szerepet vállalt: a szóbeli oktatáson túl, több hasznos, az egyszerű köznép számára írott kézikönyv megjelentetésének költségeit is felvállalta.⁶⁷ Pataki (III.) Sámuel orvosi praxisa és országos főorvosi minőségében vállalt bürokratikus kötelezettségei mellett, Erdély gyógyvizeit vegyelemezte, s megfigyeléseit vaskos kötetben adta közre 1820-ban.⁶⁸

A Göttingent megjárt magyarországi és erdélyi orvosok a felvilágosodás és a korai romantika időszakában az enciklopédikus műveltségű protestáns értelmiség meghatározó rétegét alkották. Valamennyien a legkiválóbb református kollégiumokban vagy evangélikus líceumokban szerezték meg azt az alaptudást, amellyel azután útnak indul-

⁶³ Conrád József két fontosabb német nyelvű tanulmánya, amelyek az *Ungrisches Magazin* hasábjain jelentek meg: „*Uiber Verbindung und Zusammenhang des systematischen und historischen Studiums der Naturgeschichte*” és „*Bemerkungen über die Entomologie überhaupt, nebst Beyträgen zur Kenntniss der um Oedenburg befindlichen Insekten*”.

⁶⁴ *Petri Camperi Observationes circa mutationes quas subeunt calculi in vesica*. Ex Belgico sermone in Latinum translatae a Josepho CSEH SZOMBATI, Pestini, 1784.

⁶⁵ Martin Lange tudományos publicisztikai írásait lásd Blumenbach *Medicinische Bibliothek*-jában, *Siebenbürgische Quartalschrift*-ben, vagy a német Természetvizsgálók Társaságának lapjában, a *Novis Actis phisico-medicis Academiae Naturae curiosorum*-ban.

⁶⁶ A rendszeres orvosi napló vezetésének szokása először – mind Magyarországon, mind Erdélyben – a 18. század második felében jelent meg a külföldi egyetemeket járt protestáns orvosdoktoroknál.

⁶⁷ Martin Lange több német nyelvű értekezését Gödri János evangélikus lelkész fordította magyarra. Az orvosi felvilágosító irodalom műfajába tartozó munkáját lásd Martin LANGE, *A lányoknak, anyáknak és gyermekeknek orvos asszonyjogok, a köz és faluhelyt lakó népek számára íratott könyv...*, Kolozsvár-Szeben, 1791. Lange anyagi támogatásával jelent meg egy német munka Gödri fordításában: *A nőtelen és nehézkeseknek az az anyáknak és gyermekeknek az ő különös nyavalyájokban és változásaikban való gyógyításokról és gondviselésről szóló oktatás*, Kolozsvár-Szeben, 1791. Lange egyéb munkáinak listáját lásd TRAUSSCH, *i. m.*, 326–327.

⁶⁸ PATAKI Sámuel, *Descriptio physico-cemica aquarum mineralium Magni Principatus Transylvaniae*, Pestini, 1820.

tak. Származásukat tekintve felvidéki és nyugat-dunántúli, az erdélyiek esetében kolozsvári és brassói nemes-polgár közeg volt jellemző: többen jeles orvos, gyógyszerész vagy lelkész felmenőkkel rendelkeztek. Haller, Segner, Richter, Wrisberg, Baldinger, Gmelin, Blumenbach tanítványaiként az egyetem anatómiai gyűjteményeinek preparátumait tanulmányozhatták, részt vehettek bonctani órákon, végignézhettek szüléseket, sőt egyesek meg is tanulták azok levezetését, szakszerű betegnaplót vezettek, jelentéseket fogalmaztak. Sokoldalú és intenzív kapcsolatokat építettek ki professzoraikkal, s miután tanulmányaik befejeztével visszatértek hazájukba, magas szinten elsajátított ismereteik, szakmai működésük meghatározó módon befolyásolta mind Magyarországon, mind Erdélyben a felvilágosodás és a modern tudományok hatékony terjedését. Valamennyien tudást, tapasztalatot, reformakarást és rengeteg könyvet hoztak magukkal. Későbbi pályafutásuk során Göttingen szellemiségének megfelelően inkább, mint gyakorló orvosok szereztek társadalmi státust és pozíciót maguknak, ugyanakkor aktív közéletet éltek, néhányan – a kor „divatjának” megfelelően – tekintélyes tudós könyv- és egyéb gyűjtemények tulajdonosai voltak, többeket külföldi akadémiák választottak tagjaik sorába. A Göttingát megjárt orvosdoktorok között akadtak néhányan, akik – mint a Cseh-Szombati testvérek, Gyarmathi Sámuel, Pataki (III.) Sámuel – működésükkel az európai is szintet elérték, a második vonalbeli akadémiták megmaradtak a hazai keretek között, de aktív részt vállaltak a reformkori nemzedék felkészítésének feladatában. A harmadik csoport tagjai a körülmények alakulása vagy korai haláluk miatt maradtak a gyógyítás „névtelen” szolgálói.

3. táblázat. A Göttingában tanult magyarországi orvosok⁶⁹

NÉV	SZÁRMAZÁS HELYE	BEIRATKOZÁS IDŐPONTJA A GÖTTINGENI EGYETEMRE	ELŐZŐ/TOVÁBBI EGYETEMI TANULMÁNYOK	GÖTTINGENBEN MEGVÉDETT ORVOSDOKTORI DISSZERTÁCIÓK (időpont, cím, elnök)
BÉL, Johannes Teophilus	Pozsony	1744. 05. 14.	Univ. Halle: 1740. 09. 27.	1747. 10. 04. „ <i>De cholera humida</i> ” - Brendel elnöklete alatt
WIELAND, Johann Carolus	Pozsony	1744. 11. 15.	Univ. Strassburg: 1742. 07. 19. Univ. Halle: 1743. 08. 08.	1747. 06. 21. „ <i>De mutationibus morborum</i> ” – Segner elnöklete alatt
CONRAD, Andreas	Győr (nobilis)	1745. 04. 27.	Univ. Halle: 1743. 05. 13.	1748. 06. 08. „ <i>De depositionibus criticis</i> ” – Segner elnöklete alatt
MOLNÁR, Adamus	Vasvár (nobilis)	1745. 06. 16.	Univ. Halle: J 1738. 07. 08. Univ. Leipzig: 1746. 11. 01.	
BALIGHA, Samuel	Nagy-Hont (nobilis)	1751. 10. 18.		1753. 09. 14. „ <i>De propositiōibus variis medicis</i> ” – Segner elnöklete alatt
TORKOS, Joannes	Pozsony (nobilis)	1751. 10. 18.		1756. 05. 24. „ <i>De renūciatione lethaliū vulnerum</i> ” – elnök nélkül
CONRAD, Leopoldus Josephus	Sopron (nobilis)	1773. 05. 01.	Univ. Strassburg: 1777. 12. 03. Univ. Wien ⁷⁰ szig. 1779. 08. 10. és 1779. 08. 16. védés: 1779. 09. 10.	

⁶⁹ A táblázatban az adatokat a göttingeni matrikulában megadott nyelven és formában közöljük. A név, a születési hely mellett a 3. rubrikában került feltüntetésre a göttingeni egyetemre történő beiratkozás pontos dátuma. Amennyiben az adott diák eredetileg nem az orvosi fakultásra iratkozott be, hanem csak később váltott, akkor ezt az elsőként választott fakultás nevének vastagított kezdőbetűjével (például **Th** = Teológia, **J** = Jog) jelöljük. A 4. rubrikában találhatóak a diák előző és/vagy a göttingeni időszakot követő további egyetemre/ekre történt beiratkozásai. Ha a göttingeni tanulmányait megelőzően valamely más fakultásra iratkozott be, akkor – hasonlóan az előző rubrikához – az adott fakultás nevének vastagított kezdőbetűjével jelöltük. Az utolsó oszlop csak akkor került kitöltésre, ha a diák orvosi doktorátusát a göttingeni egyetem orvosi fakultásán szerezte meg. Itt feltüntettük a promóció időpontját, a latin nyelven írott disszertáció pontos címét és a témavezető-vizgabizottsági elnök nevét. A táblázat a következő forráskiadványok egybevetésével készült: TAR, *i. m.*; SZÖGI, *i. m.*; BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918*, Budapest, 2007.; KISS József Mihály, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789*, Budapest, 2000.; GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789*, Budapest, 2005., továbbá WESZPRÉMI, *i. m.*, passim.

⁷⁰ A bécsi matrikulák sok esetben csak a távozás évét adják meg, külön szerepelhet ugyanakkor az elméleti és a gyakorlati szigorlati vizsga időpontja és az avatás ideje.

NÉV	SZÁRMAZÁS HELYE	BEIRATKOZÁS IDŐPONTJA A GÖTTINGENI EGYETEMRE	ELŐZŐ/TOVÁBBI EGYETEMI TANULMÁNYOK	GÖTTINGENBEN MEGVÉDETT ORVOSDOKTORI DISSZERTÁCIÓK (időpont, cím, elnök)
SELTENREICH, Elias	Eperjes	1773. 10. 15.		
CSEH-SZOMBATI, Josephus	Komárom (nobilis)	1778. 03. 26. Th, M	Univ. Franeker 1) 1777. 04. 30. 2) 1780. 03. 28. Univ. Wien 1781. 09. avat: 1782. 07. 12.	
CSEH-SZOMBATI, Samuel	Komárom (nobilis)	1786. 10. 18.	Univ. Wien 1789.	
HLAVATS/Hlavács/Hlauvatsch Joannes Michael	Pozsony	1792. 04. 30.	Univ. Jena	
ASSMANN, Andreas	Sopron	1797. 10. 21.	Univ. Jena 1797. 05. 04.	

4. táblázat. A Göttingában tanult erdélyi orvosok⁷¹

NÉV	SZÁRMAZÁS HELYE	BEIRATKOZÁS IDŐPONTJA A GÖTTINGENI EGYETEMRE	ELŐZŐ/TOVÁBBI TANULMÁNYOK	GÖTTINGENBEN MEGVÉDETT ORVOSDOKTORI DISSZERTÁCIÓK (időpont, cím, elnök)
SEIVERTH, Joachim de ROSENBERG	Beszterce (nobilis)	1748. 05. 24.	Univ. Halle: 1746. 10. 10. Univ. Strassburg: 1749. 06. 16.	
ZÁGONI BARA István	Zágon	1754. 09. 30.	Univ. Franeker 1746. 08. 20. Univ. Utrecht 1752. Univ. Oxford	1757. 09. 16. „De theoria inflammationis vulgaris, venae sectione in curatione acutarum febrium male dirigente” – elnök nélkül
LANGE, Martin	Brassó	1773. 04. 26. Th, M	Univ. Leipzig: 1771. 05. 31. Th Univ. Wien: 1775. Univ. Nagyszombat: 1777. Univ. Erlangen: 1777. 05. 08.	
HERTEL, Johannes Georgius	Szeben	1780. 11. 27. Th, M	Univ. Utrecht Univ. Erlangen 1785. 10. 19. M	

⁷¹ A táblázat ugyanazon alapelvek mentén és forrásmunkák felhasználásával készült, mint a 3. számú, lásd előző lábjegyzet.

NÉV	SZÁRMAZÁS HELVE	BEIRATKOZÁS IDŐPONTJA A GÖTTINGENI EGYETEMRE	ELŐZŐ/TOVÁBBI TANULMÁNYOK	GÖTTINGENBEN MEGVÉDETT ORVOSDOKTORI DISSZERTÁCIÓK (időpont, cím, elnök)
LASSEL, Mathias	Brassó	1786. 10. 20.	Univ. Wien Univ. Erlangen	
INTZE, Michaelis	Kolozsvár	1787. 09. 14	Univ. Pest	
PATAKI (III.) Samuel	Kolozsvár	1787. 10. 20.	Univ. Wien Univ. Pest	
MAUKSCH/ MAUCKSCH, Tobias Samuel	Kolozsvár	1791. 04. 28.		
GYARMATHI, Samuel	Kolozsvár	1796. 05. 02.	Univ. Wien <i>szig.</i> 1782. 07. 10. <i>avat.</i> 1782. 09. 06.	
KOVÁTS, Ladislaus	Székely- udvarhely	1796. 04. 21.	Univ. Wien	